

Жерибор О. І.

ЛЕВ ЛОПАТИН: ВІХИ АКАДЕМІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Статтю присвячено висвітленню ключових віх академічної діяльності визначного російського мислителя кінця XIX – початку XX ст. Льва Лопатіна. Особливу увагу приділено становленню його філософського світогляду.

Ключові слова: Лев Лопатін, філософія, світогляд, творчість, університет, спіритуалізм.

В історії російської філософії постать Льва Лопатіна (1855–1920) посідає особливе місце. Видатний професор філософії Московського університету, один з найактивніших учасників Московського психологічного товариства, а згодом і його голова, багаторічний редактор журналу «Вопросы философии и психологии» – внесок Л. Лопатіна у розвиток російської філософської культури важко переоцінити.

Тож не дивно, що серед сучасних науковців зростає цікавість до творчості мислителя [2; 7–8; 32–33]. Проте в цих дослідженнях, зосереджених на окремих проблемах і мотивах філософування Лопатіна, поза увагою залишається цілісна картина його життя і творчого шляху. Тільки Олексій Громов наголошує необхідність уважного звернення до особистості Л. Лопатіна задля кращого розуміння його філософії [8, с. 40]. І справді, філософування Лопатіна було нерозривно пов'язане з його життям, а його погляди стали результатом не лише розумової діяльності, а й глибоко особистісних переживань мислителя. На жаль, наявні в історико-філософській літературі його життєписи містять чимало прогалин і суперечливих відомостей, а отже, не сприяють формуванню чіткого образу мислителя та його творчого доробку.

Зазначене стосується передусім академічної діяльності російського філософа: хоч як дивно, цей найважливіший аспект життя і творчості Лопатіна й досі не став предметом цілісного та систематичного аналізу. Пропонована розвідка, маючи на меті бодай частково усунути цю прогалину, є водночас спробою привернути увагу української фахової спільноти до постаті одного з найвизначніших російських філософів кінця XIX – початку XX ст., досі майже не представленій у вітчизняній історико-філософській літературі. Реконструюючи академічну діяльність Л. Лопатіна, ми спиратимемося не лише на відомі сьогодні біографічні нариси, а й на результати нових архівних досліджень з історії філософії та психології в Московському університеті, залучатимемо до аналізу філософські твори мислителя,

мемуарну й епістолярну спадщину його учнів і колег, комплекс історико-культурних джерел, що сприятимуть виразнішому окресленню того безпосереднього контексту, в якому сформувалися його філософський світогляд та вчення.

Л. Лопатін народився 1 (13) червня 1855 р. у Москві. За походженням він був нащадком двох старовинних дворянських родів Орловської та Калужської губерній – Лопатіних і Чебишевих. Його батько – Михайло Миколайович Лопатін (1823–1900), юрист за фахом, відомий як активний поборник судової реформи 1864 р., а згодом – як очільник одного з департаментів Московської судової палати. У пам'яті сучасників він залишився непересічною особистістю й людиною високих моральних якостей [10, с. 242]. Мати майбутнього філософа – Катерина Львовна Лопатіна (1827–1910) – у дівочтві мала прізвище Чебишева й доводилася рідною сестрою академікові Пафнутію Чебишеву (1821–1894) [6, с. 3]. Цілком імовірно, що саме від дядька – одного з найвидатніших російських математиків – Лев Лопатін успадкував неабиякі математичні здібності.

У родині Лопатіних було п'ятеро дітей. Брати Льва Лопатіна – Микола (1854–1897), Олександр (1859–1934) і Володимир (1861–1935) – пішли стопами батька і здобули юридичну освіту. Щоправда, відданим професії юриста виявився тільки Олександр Лопатін. Натомість Микола Лопатін, хоч і служив мировим суддею, зажив популярності як музичний фольклорист, автор «Повного народного пісенника» (1885) і співавтор «Збірника ліричних російських пісень» (1889). А Володимир Лопатін узагалі залишив судову кар'єру заради артистичного покликання – з 1912 р. служив (під сценічним псевдонімом Михайлов) у славнозвісному Московському художньому академічному театрі (МХАТ), згодом активно знімався в кіно – зокрема, у фільмах Якова Протазанова й Олександра Довженка («Земля»). Творчі здібності проявляла і сестра братів Лопатіних – Катерина Михайлівна (1865–1935), котра стала письменницею (свої твори

друкувала під псевдонімом Катя Єльцова; після революції емігрувала до Франції).

У формуванні кожного з молодших Лопатіних родина, яка уособлювала найкращі риси дворянської еліти, відіграла чи не визначальну роль. Це й не дивно, адже в очах сучасників їхня гостинна оселя у Гагаринському провулку, в самому серці старої Москви, стала символом «духовної атмосфери московської культурної спільноти» [35, с. 455], що впродовж майже сорока років щотижня відвідувала славнозвісні «лопатінські середи». На вечірках у Лопатіних збиралися найяскравіші представники університетської професури, юристи, літератори, філософи, митці. Частими гостями були Володимир і Сергій Соловйови¹, брати Євген і Сергій Трубецькі, Микола Грот, Василь Ключевський, Іван Забелін, Володимир Гер'є, Лев Толстой, Федір Достоевський, Іван Тургенєв, Михайло Салтиков-Щедрін, Олексій Плещеев, Афанасій Фет, Федір Тютчев, Іван Аксаков, Олексій Писемський, Олександр Островський, Іван Бунін, Андрій Бєлий (літературний псевдонім Бориса Бугайова), Костянтин Станіславський, Володимир Немирович-Данченко та багато інших діячів тогочасної культури [6, с. 5].

Атмосфера цих вечорів мала величезний вплив на духовне зростання Лопатіна, надзвичайно чутливого до всього, що відбувалося довкола. У його особі схильність до споглядання, абстрактного розумування і теоретизування органічно поєднувалася з глибокою та щирою людяністю, чуйністю і небайдужістю до всіх, хто його оточував [24, с. 13].

Рано зацікавившись філософією, Л. Лопатін ще підлітком ознайомився з творами Берклі та Гегеля, які читав мовою оригіналу, заглиблюючись в усі тонкощі думок, висловлених цими мислителями [24, с. 18].

Особливу роль у формуванні філософського світогляду Л. Лопатіна відіграло його багаторічне спілкування з В. Соловйовим (1853–1900), одним із найзначущіших російських релігійних філософів. Вони потоваришували, коли Лопатіну виповнилося сім років, а Соловйову – дев'ять. Їхня дружба була сповнена і радісних, і болісних подій, проте, попри подекуди діаметрально протилежні погляди обох мислителів і навіть відверте ідейне протистояння, не переривалася до самої смерті В. Соловйова, який завершив свій земний шлях першим. Незважаючи на запеклі суперечки, обидва мислителі високо цінували професійні якості один одного: Лопатін характеризував Соловйова як найоригінальнішого філософа Європи останньої чверті XIX ст. [21, с. 107],

¹ Родина Соловйових належала до кола найближчих друзів Лопатіних; їхні стосунки були настільки теплими та близькими, що багато хто сприймав їх як сімейні [11, с. 226].

а той, своєю чергою, називав Лопатіна «одним з найкращих філософських письменників Росії»². На робочому столі Л. Лопатіна до останніх днів його життя лежав примірник першого видання «Виправдання добра» (1897) з дарчим написом автора [26, с. 145].

Варто зауважити, що характер творчих стосунків В. Соловйова і Л. Лопатіна, даючи всі підстави говорити про взаємний вплив, геть не відповідає доволі поширеному в сучасній історико-філософській літературі буквалістському розумінню впливу як безпосереднього домінування чи безпосередньої залежності. Йдеться про потужні стимули для творчості обох мислителів, які створювала сама ситуація постійного діалогу і дискусії між ними щодо принципово значущих філософських питань. Як зазначав один із учнів Лопатіна історик філософії Павло Попов (1892–1964), творчість Соловйова стала хоча й істотним, але суто зовнішнім поштовхом для оприявлення самотнього світорозуміння його друга та колеги [26, с. 146]. Недарма, визнаючи величезну роль В. Соловйова у своєму розумовому і моральному розвитку, Л. Лопатін зізнавався згодом: «Соловйов ушент похитнув мою наївну дитячу віру, коли мені було всього дванадцять років, і відтоді мені довелось, рано і болісно, випрацювати власне світоспоглядання у безперервній боротьбі із Соловйовим. Ця боротьба втратила свою гостроту до мого п'ятнадцятирічного віку: від віри дитинства у мене залишалось вже мало – щодо цього я зробив Соловйову чимало поступок, – з іншого боку, і він відмовився від попереднього матеріалізму і став палким захисником ідеалістичного розуміння світу. Ми зійшлися із Соловйовим на філософському ідеалізмі. Однак і тут невдовзі виявилися важливі розбіжності...» [14, с. 345–346]. Значно пізніше між друзями виникне неабияка тривала й запальна суперечка з приводу принципів для їхніх філософських побудов питань, а саме свободи волі й питання про субстанції. Для обох мислителів, які поділяли діаметрально протилежні погляди на ці питання, суперечка виявиться надзвичайно плідною, адже зумовить детальне й ґрунтовне їх продумування. У випадку ж Лопатіна означені метафізичні питання стануть засадничими положеннями його філософського вчення.

Значну роль в інтелектуальному розвитку Л. Лопатіна відіграло його навчання у приватній

² Попри те, що наведену характеристику вміщено у статті, присвяченій постаті Л. Лопатіна в «Енциклопедичному словнику Брокгауза та Ефрона», яку написав Я. Колубовський, її авторство належить саме В. Соловйову. Як зазначав П. Попов, у столі Л. Лопатіна було знайдено коректуру статті Я. Колубовського з багатьма редакційними правками В. Соловйова (який обіймав, як відомо, посаду редактора філософського відділу «Енциклопедичного словника»). Цитоване висловлювання написане на полях рукою саме В. Соловйова [26, с. 14].

гімназії Поліванова (1868–1875). Лев Поліванов (1838–1899) – відомий російський педагог, літературознавець, перекладач, автор низки підручників з російської словесності, які витримали не одне перевидання. Заснована ним приватна чоловіча гімназія (1868) стала втіленням найпрогресивніших педагогічних настанов і методик. Навчання в ній здійснювали за авторськими програмами викладачів; педагогічний склад об'єднував найталановитіших педагогів і професорів Московського університету. Плата за навчання була досить високою – 200–250 карбованців, що відкривало доступ до гімназії лише дітям із заможних сімей, переважно дворянських. Навчання тривало 9 років і мало виразну гуманітарну спрямованість: з-поміж навчальних дисциплін переважали словесність, іноземні мови, історія, література. Своє завдання Л. Поліванов убачав у плеканні найкращих духовних рис у підопічних, стимулюванні їхньої самореалізації, розвиткові природних здібностей. Як людина енциклопедичних знань, Поліванов буквально заражав вихованців цікавістю до культури в усіх її проявах, підтримував прагнення розвивати й оприявнювати цю цікавість у різноманітних формах – від читання рефератів до декламування віршів і театральних вистав. Така система навчання якнайкраще сприяла формуванню в учнів здатності до самостійного мислення, творчої самобутності, літературного смаку, художньої уяви, артистизму. Тож не дивно, що в майбутньому вихованці гімназії стали відомими діячами російської культури. З-поміж них – філософ Володимир Соловйов; поет, драматург, літератор Валерій Брюсов; поет-символіст Андрій Бєлий; поет, перекладач, художник Максиміліан Волошин; чемпіон світу з шахів Олександр Алєхін та багато інших.

Саме Поліванову Лопатін завдячує своєю любов'ю до світової та російської літератури, захопленням театром, яке філософ проніс крізь усе життя. Виявляється, у гімназичні роки він і сам був активним учасником драматичного шекспірівського гуртка, ініціаторами якого стали його брат Микола Лопатін і Володимир Соловйов. Спектаклі «шекспірівців» мали неабияку популярність: на вистави, що подекуди відбувалися й у будинку Лопатіних, із великим задоволенням з'їжджалися московські театralи. Лев Лопатін, приміром, із успіхом грав Полонія («Гамлет»), Яго («Отелло»), Мененія Агріппу («Коріолан»), Мальволіо («Дванадцята ніч»), Лоренцо («Ромео і Джульєтта») [28, с. 197]. Навіть у поважному віці він полюбляв читати напам'ять уривки з улюблених трагедій Шекспіра. Палка прихильність Л. Лопатіна до театрального мистецтва виявилася також в опікуванні справами Московського малого театру: як член редакційного комі-

тету, він сумлінно відвідував генеральні репетиції всіх його вистав.

Помітний слід у формуванні світорозуміння Лопатіна залишив відомий математик і фізик Микола Шишкін (1840–1906). Саме цей гімназичний викладач пробудив у Л. Лопатіна цікавість до фізики та математики. Уособлюючи найхарактерніші риси серйозного науковця й уважного та чуйного вихователя, Шишкін, за свідченням Лопатіна, належав до найкращих педагогів Москви [20, с. 244]. Він умів роз'яснювати найскладніші аспекти фізики без спрощень і примітивізації, показувати глибинний взаємозв'язок елементів тієї чи іншої наукової проблеми та можливі шляхи її розв'язання. М. Шишкін був відкритий до спілкування зі своїми учнями, ніколи не сприймав їх суто формально, виявляючи до кожного індивідуальний підхід, завжди прагнучи допомогти і словом, і ділом. Тож не дивно, що з багатьма вихованцями він підтримував щирі дружні стосунки упродовж усього життя. Одним із них був і Л. Лопатін. Із розмов із Шишкіним він виніс розуміння глибокого зв'язку математики з філософськими та світоглядними питаннями, можливість перетворень математичних узагальнень у загальнозначущі судження про дійсність [20, с. 245]. Любов до математики розкриється в майбутніх філософських побудовах Лопатіна. Так, основоположні елементи своєї філософії він назве *аксіомами філософії*, а в їхньому обґрунтуванні послуговуватиметься математичним методом доведення від супротивного. Філософські побудови мислителя вирізнятимуться довершеною логічною структурою і математичною чіткістю.

Досить відчутний вплив на формування філософського світогляду Лопатіна справив відомий російський публіцист, мислитель слов'яно-фільського спрямування, перекладач і театральний критик Сергій Юр'єв (1821–1888). Тонкий поціновувач і знавець театру, він одразу знайшов спільну мову з небайдужим до мельпомени юнаком. С. Юр'єв відомий своїми перекладами п'єс Кальдерона, Лопе де Вега, Шекспіра. Його суспільна діяльність розгорталась у різних сферах: свого часу він був головним редактором журналів «Беседа» (1871–1872) та «Русская мысль» (1880–1885), очолював Товариство любителів російської словесності й Товариство російських драматичних письменників, читав публічні лекції з історії драми, викладав німецьку літературу на Вищих жіночих курсах Гер'є. Саме завдяки його зусиллям відкриття пам'ятника Пушкіну в 1880 р. набуло характеру визначної суспільної події. З постагтю Юр'єва пов'язані чи не найсвітліші юнацькі спогади мислителя: «у довгих бесідах із ним, – зізнавався він, – я почерпнув свої перші уроки з філософії; багато з його по-

глядів увійшло невід'ємним елементом у моє світоспоглядання» [19, с. 214]. Можна припустити особливе значення для майбутніх філософських побудов Лопатіна тих поглядів Юр'єва, у яких розкривається його тлумачення природи духу і характеру необхідності, що панує у світі. С. Юр'єв обстоював думку, що «необхідність, яка породжує світ, є не умоглядна і розсудкова, а творча, так би мовити, художня» [19, с. 216].

Після закінчення гімназії у 1875 р. Л. Лопатін вступає на історико-філологічний факультет Московського університету. Його студентські роки випадають на той період, «...коли в Росії і в університетах, і в літературі, і в колах молоді майже безроздільно панував позитивний напрям» [16, с. 210]. Привабливість позитивізму для тогочасних російських інтелектуалів полягала у його піднесеному ставленні до науки та наукового способу пізнання, що мав покласти край ідеалістичним вченням і метафізичним «маренням». Дух позитивізму переважав і в Московському університеті: прихильників позитивізму не бракувало тут як серед природничників, так і серед гуманітаріїв.

На історико-філологічному факультеті зазначені тенденції особливо увиразнилися у кадрових змінах, що відбулися після смерті Памфіла Юркевича (1826–1874), який очолював кафедру філософії з 1861 р., а в останні роки життя обіймав також посаду декана (1869–1873). На вакантну кафедру претендувало одразу троє осіб: професор Варшавського університету Матвій Троїцький, магістр філософії і вихованець історико-філологічного факультету Московського університету Володимир Соловйов, а також професор Петербурзької духовної академії Михайло Каринський. Через формальні причини¹ останній зняв свою кандидатуру, тож змагання за кафедру філософії розгорнулося між двома іншими кандидатами, причому змагання не так в особистісній, як в ідейній площині. Кажучи словами Валентина Асмуса, вибір того чи того кандидата означав власне вибір того філософського напрямку, який він уособлював [1, с. 259]. По суті, це виявився вибір між проникнутим антиметафізичним пафосом позитивізмом, прихильником якого був Троїцький, і філософським ідеалізмом, що спрямовував вістря своєї критики «проти позитивістів» (саме такий підзаголовок мала, як відомо, магістерська дисертація В. Соловйова «Криза західної філософії», захищена 1874 р. у Петербурзькому університеті). Оскільки і Троїцькому, і Соловйову не бракувало авторитетних прихильників серед членів ради історико-філологічного факультету, розгляд пи-

тання на засіданні останньої завершився прийняттям компромісного рішення – закріпити за кафедрою філософії не одного (як це було раніше), а двох викладачів. Таке рішення підтримала і рада університету: за результатами підсумкового голосування М. Троїцького обрали на посаду професора, а В. Соловйова – на посаду доцента (щодо останнього передбачалося закордонне відрядження для підготовки до професорського звання) [1, с. 262].

Отже, студентство Л. Лопатіна (1875–1879) припадає на добу, так би мовити, «філософського двовладдя» та ідейного протиборства в Московському університеті. Послідовний захисник метафізики від перших кроків свого філософського становлення, Лопатін, ясна річ, не знайшов спільної мови з Троїцьким, а отже, опинився в ситуації жорсткого ізоляціонізму і не надто дружнього ставлення до себе з боку професора [26, с. 146]. Інший відомий філософ-метафізик і близький друг Лопатіна Євген Трубецькой, якому довелося слухати лекції Троїцького під час навчання у Московському університеті в першій половині 1880-х рр., характеризував останнього як вкрай обмежену та необізнану з історією філософії людину [34, с. 139], яка дозволяла собі відверто знущатися над метафізикою та її прибічниками (переважно німецькими) і палко пропагувати погляди британських позитивістів. Популярність його лекцій серед студентства Є. Трубецькой пояснював здатністю до спрощеного (аж до вульгаризації) і доступного для широкої аудиторії викладу, який дарував слухачам самовпевнене відчуття цілковитого оволодіння мудрістю [34, с. 139]. З другої половини 1870-х рр. панування у філософському житті Московського університету М. Троїцького, а отже, позитивізму як «єдино правильного» філософського напрямку стало безроздільним – епізодично присутній на факультеті В. Соловйов, поглинений власними студіями і новими творчими задумами, не витримував, судячи зі спогадів його колишніх студентів (зокрема Л. Лопатіна), конкуренції з велемовним колегою: на тлі енергійних і доступних загалу викладів Троїцького лекції Соловйова здавалися безбарвними та настільки складними за змістом і мовою, що переважна частина студентів сприймала їх як «дрімучі» [30, с. 109].

Тому не дивно, що, зрідка відвідуючи університетські лекції, Л. Лопатін надає перевагу самостійному студіюванню філософських праць. Практикуючи систематичні нічні заняття, він самотужки опановує роботи Декарта, Ляйбніца, Г'юма, Канта, Шеллінга, Шопенгауера, Гегеля, Лотце. Сама ж звичка працювати вночі, доволі поширена серед інтелектуалів, збереглась у Лопатіна на все життя і часом створювала кумедні ситуації. Колеги навіть жартували з його здат-

¹ Згідно з правилами університету М. Каринський, богослов за фахом, який не мав ученого ступеня з філософії, міг претендувати лише на посаду доцента, що не задовольняла його (див.: [1, с. 407]).

ності запізнитися на вечірнє засідання Психологічного товариства, яке зазвичай розпочиналося о 21-й годині, через те, що він проспав. Річ у тому, що філософ став майже заручником свого розпорядку: працюючи протягом ночі, він лягав часто о сьомій ранку і прокидався опівдні, часом залишаючись у ліжку з книжкою або газетою до другої дня; пообіді їхав до університету чи в редакцію. Близько сьомої повертався додому, обідав і лягав перепочити; після перепочинку прямував чи на засідання Психологічного товариства, чи у гості, до клубу або ж театру. Близько до ночі повертався додому і працював до самого ранку [12, с. 67]. І так щодня, з року в рік...

Крім філософії, в університетські роки Лопатін починає цікавитися історією. Він відвідує надзвичайно популярний серед студентів Московського університету семінар професора Володимира Гер'є (1837–1919) із загальної історії [28, с. 196]. Відомий російський історик, член-кореспондент Петербурзької академії наук, голова Історичного товариства при Московському університеті, ініціатор відкриття та голова Московських вищих жіночих курсів, неординарний викладач, Гер'є «заворожував» студентів своїм систематичним, змістовним і нетривіальним аналізом значущих подій світової історії. Семінар, запроваджений Гер'є на початку 1870-х рр., став незвичним нововведенням для університету: до цього семінари з гуманітарних дисциплін були орієнтовані лише на розгляд змісту першоджерел. Натомість Гер'є запроваджує доповіді та дискусії між студентами, заохочує їх до аналізу не тільки джерелознавчих, а й історіографічних проблем. Особисте спілкування з видатним істориком, знайомим Лопатіну ще з дитинства, значно сприяло його справжньому зацікавленню історією, розумінню того глибинного взаємозв'язку подій, який часом приховується за нагромадженням фактів.

Закінчуючи історико-філологічний факультет із мріями про університетську кафедру філософії, Л. Лопатін через ідейні розбіжності з М. Троїцьким не мав жодних шансів на професорське стипендіатство. Ця обставина створювала йому низку життєвих проблем – передусім реальну загрозу потрапити на військову службу. Річ у тім, що з 1 січня 1874 р. на теренах імперії замість традиційних рекрутських наборів запроваджено загальну військову повинність незалежно від стану. Військовій службі підлягали юнаки, які досягли 21-річного віку. Строк служби становив 15 років: 6 – в армії й 9 у запасі; ті, хто мав вищу освіту, служили у війську менше півроку. Від військової повинності звільняли тільки духовенство та вчителів.

Тож перед Лопатіним постало нагальне завдання знайти місце вчителя, аби уникнути вій-

ськової служби та мати змогу готуватися до магістерських іспитів і писати дисертацію. За сприяння В. Соловйова у 1875 р. він обійняв посаду вчителя російської мови в Московському реальному училищі. Лопатін пропрацював там рік, і це був чи не найважчий рік за усю його педагогічну діяльність: він викладав у всіх класах, мав багато уроків і безліч учнів, які забирали увесь його час, не залишаючи можливості для філософських студій. Відчуваючи безвихідь, Лопатін наважується звернутися до тодішнього декана історико-філологічного факультету Московського університету Ніла Попова з проханням отримати статус професорського стипендіата, навіть без стипендії [28, с. 199]. Таке «безсрібницьке» прагнення молодого людини до науки підтримали декан і рада факультету: наприкінці березня 1880 р. переконливою більшістю голосів (41 із 44) Льва Лопатіна було прикріплено до кафедри філософії для дворічної підготовки до складання магістерських іспитів (без стипендії).

Відмовившись від посади в реальному училищі, Лопатін усе ж таки не залишає вчителювання: він викладає літературу й історію в гімназії Л. Поліванова, російську мову в жіночій гімназії С. Арсенєвої, етику та психологію на Вищих жіночих курсах В. Гер'є. Початок 1880-х виявився надзвичайно плідним періодом у житті мислителя: саме в цей час його філософські погляди набувають визначеності й чітких обрисів.

Зокрема, розробляючи курси етики та психології для Вищих жіночих курсів, Лопатін звертає увагу на вкрай незадовільний стан психологічної науки. Він доходить висновку, що провідні напрями психології, репрезентовані представниками англійської та німецької шкіл, нехтують складною природою душі, а отже, хибують викривленим розумінням духовного життя; водночас відсутність розрізнення між психічними та механічними процесами спричинюється до помилкового уявлення про найважливіші аспекти психічних процесів [8, с. 23]. На думку Лопатіна, сучасна психологія обмежується загальними положеннями, торкаючись питань «... про психологічні умови чуттєвості, про пам'ять з її дивовижним усвідомленням реальності минулого, про розум, його основні закони і його загальні концепції в їх відмінності від загальних уявлень, про творчість, про відношення свідомого та несвідомого в духові, нарешті, про дійсність і внутрішні визначення свідомого Я та його взаємодію зі світом об'єктів. А втім, – зауважує мислитель, – у цих питаннях сама суть філософії» [8, с. 24]. Отже, ясно побачивши зазначену прогалину, Лопатін розпочинає свої творчі пошуки відповідей на ключові питання філософії. Під час опрацювання проблемних моментів психологіч-

ної науки оформлюються пріоритетні теми філософування Лопатіна й основні категорії його філософського вчення: *принцип творчої активності духу, субстанційна природа духу, свобода волі, безсмертя душі, ідея розумного світоустрою*. Ці засадничі положення лопатінського світорозуміння отримують ґрунтовне розроблення в подальших працях мислителя.

1883 р. Лопатін успішно складає магістерський іспит і набуває статус приват-доцента Московського університету (1885). Початком його багаторічної та плідної університетської діяльності став курс «Історія грецької філософії від Платона», а також кілька курсів з античної культури, прочитаних у другому півріччі 1885/1886 навчального року [25, с. 151]. У 1886 р. він успішно захищає магістерську дисертацію, зміст якої склав щойно опублікований перший том його фундаментальної праці «Позитивні завдання філософії» – «Царина умоглядних питань». Після виходу у 1891 р. другої частини «Позитивних завдань філософії» («Закон причинного зв'язку як основа умоглядного знання дійсності») її автор здобуває ступінь доктора філософії.

Саме у названому двотомнику філософські погляди мислителя постають у завершеному і цілісному вигляді: Лопатін увиразнює образ філософа, погляди якого, викристалізувавшись, у подальші роки життя вже не зазнають істотних змін. Але це зовсім не означає, що після опублікування «Позитивних завдань філософії» Лопатін полишає активну діяльність і «спочиває на лаврах» своїх здобутків. Навпаки, ідеї, викладені у цій фундаментальній праці, він розвиває у численних статтях, які виразно демонструють можливість і результати застосування таких ідей для розв'язання етичних, психологічних, онтологічних і гносеологічних проблем.

Розпочавши викладацьку діяльність у статусі приват-доцента, Л. Лопатін упевнено просувається кар'єрними сходинками: 1892 р. він отримує звання екстраординарного професора, 1897 р. – ординарного і, нарешті, 1910 р. – заслуженого професора кафедри філософії.

Варто зазначити, що за довгі роки викладацької діяльності у Московському університеті, яка не переривалася майже до самої смерті Лопатіна, він прочитав чимало філософських курсів. Крім нормативних історії філософії (давньої та нової) і психології, мислитель викладав спеціально розроблені ним курси «Європейська філософія в поточному столітті», «Філософія Канта», «Етика», «Основні проблеми пізнання» [31, с. 165–166]. Працюючи в університеті, Л. Лопатін не припиняв і вчителювання. Протягом усього свого життя він продовжував викладати логіку в гімназії Поліванова, етику, психологію та

історію філософії на Вищих жіночих курсах Гер'є, російську літературу в жіночій гімназії Арсенєвої. Як згадують його слухачі, Лопатін часто виходив за межі безпосереднього предмета і робив розлогі екскурси до історії філософії або докладно роз'яснював власні філософські погляди [12, с. 68]. Поблажливий і добросердний, усім своїм учням він ставив лише відмінні оцінки; «санкції» ж професора до ледарів зводилися до погрози поставити «четвірку» чи запитати наступного разу [22, с. 104].

Академічна діяльність Л. Лопатіна не обмежувалася лише викладацькою роботою. Зокрема, з 1886 р. він стає одним із найактивніших учасників Московського психологічного товариства, створеного 1884 р. за ініціативою М. Троїцького при Московському університеті. Товариство (першим його головою був М. Троїцький) ставило за мету сприяння розвитку психологічної науки на російських теренах за допомогою міждисциплінарних студій у царині психології [3, с. 252]. На засіданнях товариства систематично заслуховували та обговорювали доповіді, присвячені актуальним філософським і психологічним питанням. Зокрема, у 1887–1888 рр. предметом жвавих дискусій була проблема свободи волі; 1890 р. члени товариства розглядали походження математичних істин; 1892 р. загальну увагу було зосереджено на розгляді основних положень праці професора Петербурзького університету Олександра Введенського «Про межі та ознаки одушевлення» [3, с. 255]. Доповіді та матеріали обговорень друкували у «Трудах Московського психологического общества», які виходили з 1888 р. Окрім цього, Психологічне товариство опікувалося підготовкою до друку та опублікуванням російськомовних перекладів відомих західних мислителів. Так, зусиллями товариства видано низку праць І. Канта, Б. Спінози, Г. В. Ляйбніца, Г. Гефдінга, Ф. Паульсена, К. Фішера, А. Шопенгауера [3, с. 256].

Московське психологічне товариство швидко здобуло повагу й авторитет у наукових колах, хоча за керівництва М. Троїцького «для більшості освіченої публіки воно все ж таки залишалося далеким і чужим...» [16, с. 206]. Значне піднесення у діяльності товариства сталося після 1888 р., коли його очолив відомий російський філософ Микола Грот (1852–1899), котрий незадовго до того (1886) заступив Троїцького і на посаді ординарного професора університетської кафедри філософії¹. За головування Грота това-

¹ Маючи у 1886 р. тридцятирічний викладацький стаж, тобто максимальну вислугу років, М. Троїцький, згідно з вимогами університетського статуту, вже не міг перебувати на посаді штатного професора, але залишився на кафедрі як позаштатний ординарний професор. У подальшому, крім того, обіймав посади декана історико-філологічного факультету (1889–1891; 1891–1894) та ректора Московського університету (1895–1896).

риство «...перетворилося на один із найпопулярніших центрів не тільки московського, а й російського просвітництва взагалі» [16, с. 206].

Після смерті М. Грота товариство очолює Л. Лопатін (1899), який ще з 1894 р. виконував функції заступника голови. З діяльністю Лопатіна пов'язаний найдовший і найплідніший період історії Московського психологічного товариства (1899–1920). Зокрема, саме за головування Лопатіна під егідою товариства вийшов у світ славнозвісний збірник «Проблеми ідеалізму» (1902), який містив статті 12 авторів¹ (за загальною редакцією Павла Новгородцева), присвячені актуальній етичній і соціальній проблематиці. Приводом створення збірника постало відлучення від церкви Льва Толстого, тож однією з його провідних тем виявилася свобода совісті (головний натхненник видання Петро Струве навіть пропонував назвати збірник «На захист свободи совісті»). До Психологічного товариства автори звернулися, аби уникнути проблем із цензурою (це й не дивно, зважаючи на присутність в авторському колективі нещодавніх марксистів – Миколи Бердяєва, Семена Франка, Сергія Булгакова). І хоча така ініціатива спричинила спротив тих членів Психологічного товариства, які дотримувалися позитивістських поглядів, збірник усе ж таки вийшов (попри те, що плановану полемічну назву «На захист ідеалізму» довелося змінити на нейтральнішу – «Проблеми ідеалізму»). Передмова до видання, яку написав Лопатін від імені Московського психологічного товариства, інформувала читачів, що виражає філософські погляди лише частини його членів. Як відомо, поява збірника зумовила бурхливу реакцію: ставши предметом гострої критики в ортодоксально марксистських колах, він здобув підтримку в релігійно-філософському середовищі. Вихід «Проблем ідеалізму» ознаменував собою перехід частини російської інтелігенції від марксизму до ідеалізму, зміцненню позицій якого згодом сприяли інші відомі збірники – «Вехи» (1909) та «Из глубины» (1918).

Загалом за головування Лопатіна проблематика, що її розглядали на засіданнях Психологічного товариства, набувала дедалі виразнішого ідеалістичного характеру. Як слушно зауважував Георгій Флоровський, за протоколами засідань товариства чітко простежується історія «повернення до ідеалізму» [37, с. 331].

1889 р. при Московському психологічному товаристві було засновано журнал «Вопросы философии и психологии». Головним редактором видання став М. Грот. Спершу журнал ви-

давали коштом відомого промисловця та мецената Олексія Абрикосова, який фактично був його власником. Але вже з 1893 р., коли журнал перестав потребувати матеріальної допомоги, Абрикосов безоплатно передав його у власність Психологічного товариства [3, с. 260]. Видання було розраховане на широке коло читачів, які прагнули «глибшого аналізу життєвих питань» [9, с. XI]. Відповідно і програма журналу передбачала розгляд не тільки суто філософських питань, а й питань і проблем інших наук, дотичних до фундаментальних засад життя. Маючи на меті формування самостійної критичної думки в Росії, творення російської філософії, редакція журналу залучала до співпраці науковців різних галузей, надаючи їм простір для вільної творчості. Одним із практичних завдань журналу було розроблення російської філософської мови [9, с. XI].

У 1894 р. Лопатін починає допомагати Гроту в редагуванні журналу. Після того, як 1896 р. М. Грот залишив посаду редактора, редагуванням опікувалися Л. Лопатін і В. Преображенський; згодом до роботи долучився і С. Трубецькой. Відтоді, як майже один за одним пішли з життя М. Грот (1899), В. Преображенський (1900) і С. Трубецькой (1905), Лопатін залишається беззмінним редактором журналу аж до його закриття у 1918 р.

Отже, фактично з першої половини 1890-х рр. майже вся його науково-філософська діяльність тісно пов'язана з Московським психологічним товариством і журналом «Вопросы философии и психологии». Лопатін систематично виступав із доповідями на засіданнях Психологічного товариства, брав участь в обговореннях та дискусіях навколо актуальних філософських і психологічних питань. Сучасники згадують його як завзятого полеміста, жорсткого та непримиренного, часом неухважного до чужої точки зору. Але таке враження складалося лише у тих, хто не знав Лопатіна достатньо добре. Ті ж, хто мав нагоду спілкуватися з ним не тільки за формальних умов, бачили зовсім іншу особистість. Справа в тому, що Лопатін не був кабінетним філософом, його приваблювало живе спілкування з людьми; саме у спілкуванні найактивніше працювала його думка, зароджувались та оприявнювались найсміливіші філософські ідеї. У таких бесідах, які повсякчас мали приватний і дружній характер, мислитель поставав доброзичливим, уважним співрозмовником. Коли йшлося про найважливіше питання філософії, він не міг втриматися від жвавої дискусії; говорив завжди із запалом, захопленням, яке виразно демонструвало його щире перейняття філософськими питаннями. До публічних дискусій Лопатін ставився дуже серйозно і відповідально, завжди готуючись заз-

¹ З-поміж них – Є. і С. Трубецькі, С. Булгаков, П. Струве, М. Бердяєв, С. Франк, С. Аскольдов, П. Новгородцев, Б. Кістяківський, О. Лаппо-Данилевський, С. Ольденбург і Д. Жуковський.

далегідь. Як згадує П. Попов, дискусії за участю Лопатіна, які відбувалися під час захисту дисертацій з філософії в Московському університеті, були справжньою окрасою для факультету [27, с. 188]. Мислитель до дрібниць продумував аргументи, вибудовував їх із логічною послідовністю, окреслював можливі контраргументи і відповідь на них. Така ретельна підготовка майже не залишала його опонентам шансів на перемогу, тож переконливість виступів Лопатіна подекуди навіювала хибне враження, що під час обговорення він «гне свою лінію» і зовсім не дослухається до думок інших.

Що ж до журналу «Вопросы философии и психологии», то у пам'яті його співробітників Л. Лопатін залишився передусім як вельми ретельний і вимогливий редактор. Правила приймання матеріалів до друку передбачали уважне ознайомлення редакційної колегії зі статтями та надання письмового відгуку на них. Редактори, між якими розподілялися статті, часто запізнювалися з відгуками, чим уповільнювали роботу редакції та спричинювали незадоволення авторів. Аби якось цьому зарадити, Лопатін вирішує самотужки взятися за опрацювання матеріалів, що надходили до друку. Секретар журналу Наталя Кореліна зачитувала Лопатіну статті вголос; потім він ретельно обмірковував їхній зміст і диктував секретареві відгук. Така злагоджена робота Лопатіна й Кореліної виявилася плідною – попри те, що по допомогу членів редколегії вони зверталися лише в окремих випадках, отримані від авторів матеріали більше не скупчувалися у видавництві, а своєчасно опрацьовувалися і надходили до друку. Відгуки, складені Лопатіним, були строгими, але надзвичайно корисними для молодих філософів, оскільки містили цінні рекомендації щодо якомога кращого доопрацювання статей [8, с. 44]. Варто зауважити, що завдяки відданій праці Лопатіна вдавалося підтримувати високий науковий рівень журналу, який став консолідуючим центром російської філософської думки.

Безумовно, особливе місце журналу «Вопросы философии и психологии» у житті Л. Лопатіна визначено не лише величезними фізичними і моральними силами, які він спрямовував на розбудову журналу і зміцнення його авторитету у фаховому середовищі. Адже Лопатін відомий не тільки як головний редактор, а й як один із постійних і найбільш продуктивних його авторів. Досить зазначити, що у 1890–1917 рр. «Вопросы философии и психологии» стали для мислителя його основною трибуною.

Тематично і хронологічно надруковані тут статті Лопатіна можна розділити на три групи: статті з етики (1888–1893), статті з психології (1893–1902), статті з онтології та гносеології

(1903–1912) [8, с. 55]. Цей поділ, на нашу думку, не випадковий: як ми вже зауважували, читаючи курси етики і психології на Вищих жіночих курсах, Лопатін заглиблюється у принципові теоретичні питання цих дисциплін, шукаючи на них свої відповіді. Зокрема, активна участь в обговоренні проблеми свободи волі на засіданнях Московського психологічного товариства в 1887–1888 рр. підштовхнула мислителя до ґрунтовного осмислення цього метафізичного постулату моральної філософії. Навколо викладених ним ідей у статтях «Питання про свободу волі» (1889) і «Теоретичні основи свідомого морального життя» (1890) розгорнулася гостра полеміка, яка спонукала Лопатіна до детальнішого розроблення засадничих положень своєї філософії, що увиразнилось у подальших публікаціях. Переконаний у єдності світу на ґрунті абсолютної духовної основи, він прагнув показати, як ця єдність оприявнюється в різних царинах людської діяльності. Так, принципи, закладені ще в «Позитивних завданнях філософії», знаходять підтвердження під час розв'язання ним ключових проблем психології, онтології та гносеології. Зокрема, вчення про *творчу причиновість* слугує для обґрунтування свободи волі, яка, своєю чергою, разом з ідеєю розумного світоустрою та безсмертя душі становить метафізичні підвалини моральної філософії Лопатіна. *Субстанційність людського духу* є обґрунтуванням постулату про безсмертя душі, яке, відповідно, розв'язує низку проблем психології, наприклад, проблему континуальності людського досвіду та реальності внутрішнього усвідомлення часу. *Єдність духу* пояснює механізм переходу від свідомості того, хто пізнає, до реальності, яку він пізнає, що уможлиблюється єдиною духовною основою світу.

Абстрактно-метафізичні побудови Лопатіна не всім були до вподоби. Дехто з дослідників неухильно дотримується думки, що він не був популярним серед філософської молоді й зовсім не мав учнів і послідовників. Деякі підстави для таких висновків дає і сам мислитель, зазначаючи, що його філософська діяльність минула самотньо, адже для загалу його світогляд залишався чужим і далеким. І, незважаючи на велику кількість відданих друзів, своїх однодумців він міг перелічити на пальцях [17, с. 210]. Справді, в очах молоді, яка наприкінці XIX – на початку XX ст. майже поголовно захоплювалася неокантіанцями, Лопатін був чимось на кшталт філософського динозавра – дивної істоти, погляди якої вже давно застаріли. Його лекції містили скрупульозний виклад матеріалу, але не вражали уяви; у них не відчувалося того філософського натхнення та захоплення, які вирізняли його як диспутанта чи співрозмовника. Навіть П. Попов,

ставлячись до Лопатіна з глибокою шанобою і захоплюючись його філософськими побудовами, визнавав, що лекції професора були сухими й інертними, нездатними пробудити живий інтерес слухачів [29, с. 153]. Утім, лише одна філософська розмова з мислителем у неофіційній обстановці, в якій розкривалась уся сила та міць думки Лопатіна, могла творити дива. Недарма такі відомі діячі російської філософської науки, як Володимир Ерн (1882–1917), Олександр Огнев (1884–1925), Павло Попов (1892–1964), називали Лопатіна своїм безпосереднім учителем, зберігаючи впродовж усього життя глибоку вдячність до нього за ґрунтовність власної філософської освіти і цілісність світорозуміння.

Попри те, що Лопатіну неодноразово дорікали у байдужості до новітньої філософської літератури, закиди ці необґрунтовані та беззмістовні. Зокрема, твердження про його необізнаність у неокантіанській філософії [4, с. 272] можна спростувати хоча б тим фактом, що після смерті мислителя серед його книжок було знайдено примірник творів Г. Когена, виданий 1902 р., з величезною кількістю лопатінських поміток [28, с. 202]. Крім того, варто зауважити, що саме Лопатін чи не першим з російських мислителів звернувся до поглядів відомого французького філософа-інтуїтивіста Анрі Бергсона (1859–1941) [5, с. 592]. Згадаймо, наприклад, що того ж 1889 р., коли виходить друком докторська дисертація Бергсона «Про безпосередні дані свідомості» (*Essai sur les données immédiates de la conscience*), Лопатін публікує близьку за проблематикою статтю «Питання про свободу волі». Уміщуючи цю статтю у другому томі «Позитивних завдань філософії» (1891), він апелює до оригінального дослідження Бергсона, в якому автор «за допомогою глибокодумного й скрупульозного аналізу демонструє абсолютну незастосовність механічних пояснень до розвитку й особливостей психічного життя і виводить з цього внутрішню неспроможність детерміністичної теорії, яка цілковито ґрунтується на зловживаннях механічними аналогіями» [18, с. 323]. Як слушно зауважує дослідник історії російської філософії С. Левицький, у своєму вченні про творчу причинність Л. Лопатін передбачив чимало ідей А. Бергсона про творчу еволюцію, до того ж розробив свої погляди значно ґрунтовніше, ніж французький мислитель [13, с. 234] ¹.

¹ Імена Лопатіна і Бергсона пов'язує цікава історія, яку наводить Маргарита Морозова. Вона пригадує: коли Московію поширилася звістка про те, що відомий французький мислитель Анрі Бергсон цікавиться російською філософією і має намір відвідати столицю, Лев Лопатін, знаючи, що саме на його плечі ляже опікування «знаменитістю», з якою доведеться спілкуватися французькою мовою, категорично відмовився від цього, чим дуже засмутив наукову спільноту (див.: [18, с. 104]).

11 листопада 1911 р. Московське психологічне товариство урочисто відсвяткувало 30-річчя науково-педагогічної діяльності Л. Лопатіна. Друзі, колеги, учні та шанувальники творчості мислителя виступили з теплими привітаннями на адресу ювіляра. П. Новгородцев, висловлюючи пошану від імені Психологічного товариства, особливо відзначив вагомість внеску Лопатіна не тільки в розбудову його наукової та видавничої діяльності, а й у розвиток російської філософії загалом [23, с. 181]. До цієї урочистої події товариство підготувало й надрукувало збірник наукових статей, присвячених актуальним проблемам філософії, психології, правознавства [36]. Автори збірника – відомі представники російської філософської думки С. Трубецької, С. Булгаков, В. Ерн, В. Хвостов, С. Аскольдов, С. Франк, М. Лосський, О. Огнев, Г. Шпет, Г. Челпанов, П. Новгородцев та інші – у своїх привітаннях особливо наголошували оригінальність і самостійність філософської творчості Лопатіна. Із привітаннями виступили і представники провідних наукових товариств Москви, з-поміж яких Товариство шанувальників російської словесності, Московське математичне товариство, Московське юридичне товариство, Московське товариство невропатологів і психіатрів, Московське релігійно-філософське товариство, а також працівники видавництва «Путь» та інші ². Така увага й шана до постаті мислителя переконливо свідчать про ту непересічну роль, яку Л. Лопатін відігравав в інтелектуальному житті Москви.

Вийшовши зі складу штатних викладачів університету за вислугою 30 років, Лопатін не полишає активної педагогічної діяльності. Він читає пропедевтичні курси психології, курси з історії нової філософії, а також веде семінари з філософії Ляйбніца, Канта і Гегеля [25, с. 219]. Як і раніше, ліву частку часу професор приділяє опікуванню справами Психологічного товариства та журналу «Вопросы философии и психологии».

25 січня 1917 р., з нагоди Тетяниного дня – дня заснування Московського університету, Л. Лопатін виступив з урочистою промовою «Невідкладні завдання сучасної думки». Ніби підбиваючи своєрідний підсумок своєї філософської діяльності, він звертає увагу на тривалий і глибокий кризовий стан філософії, нагальну потребу докорінного перегляду її засадничих положень. Криза філософії спричиняє й світоглядну кризу, найнебезпечнішим проявом якої постає зміщення усіх людських цілей винятково до ін-

² Лев Лопатін був активним учасником Товариства любителів російської словесності, Історико-філологічного студентського товариства (голова філософської секції), Релігійно-філософського товариства пам'яті Володимира Соловйова та багатьох інших.

тересів земного існування. Одним із потужних чинників, що сприяє поглибленню кризи філософії, Лопатін вважає всеохопний гіпотетизм гносеологічних теорій, до того ж зведення гіпотез до рангу аксіом [15, с. 11]. Звісно, зауважує він, гносеологія неможлива без визнання низки припущень, проте ці припущення, перш ніж стати аксіомами, мають пройти ретельну перевірку. Трансцендентне буття як таке, що перебуває за межами нашої свідомості, годі розтлумачити матеріалістичними засобами, не схиблюючи в агностицизм, і лише спіритуалізм, який визнає духовність усього, що існує, здатний пояснити існування нашої свідомості та зовнішнього світу. До трансцендентних припущень філософії Лопатіна – спіритуалізму – належать, по-перше, істини із загальним змістом (як-от принцип тотожності, закон причинності, принцип субстанційності, принцип об'єктивності нашої думки), а по-друге – істини з конкретним метафізичним і психологічним змістом (зокрема, визнання нашого буття як свідомих істот, визнання свободи нашої волі, визнання існування інших одушевлених істот, визнання буття зовнішнього світу, тобто окремої від нас і самостійної дійсності та нашої примусової залежності від неї, визнання безсмертя душі). Саме це останнє – обґрунтування безсмертя душі – стає провідним мотивом доповіді Лопатіна. Він виразно демонструє можливість і логічну необхідність ідеї безсмертя душі в межах спіритуалістичної філософії, спростовує найпоширеніші аргументи заперечення цієї ідеї, доводячи не тільки її теоретичну, а й практичну потребу. Водночас мислитель висловлює переконання в тому, що світогляд, розбудований на основі окреслених трансцендентних припущень, задовольняє найважливіші та найсуттєвіші інтенції людського духу; він надає вищого морального смислу як космічному буттю, так й існуванню всіх окремих істот; вищий моральний ідеал постає в ньому всезагальною нормою і граничною метою світового розвитку [15, с. 77].

На нашу думку, дуже прикметно, що предметом урочистої доповіді Лопатіна у січні 1917 р. постають саме невідкладні завдання сучасної думки. Цей факт яскраво свідчить про нерозривний зв'язок філософування мислителя з його життям, особистими враженнями і переживаннями, конкретними інтуїціями його духу. Тож не дивно, що у час, коли Росія, виснажена Першою світовою війною, стояла на порозі революційних потрясінь, філософ наголошував на необхідності утвердження й усвідомлення всезагального морального ідеалу, життєвого втілення ідей любові та добра.

Останні роки життя Л. Лопатіна були надзвичайно важкими. Мислитель належав до тієї

«старої» інтелігенції, яка сприйняла Жовтневу революцію як справжню духовну катастрофу. Епоха, за якої сформувався філософ, а разом із нею – й увесь той звичний і зрозумілий для нього лад, в якому він почувався комфортно і захищено, пішли у небуття. Голод і злиденність революційних років сильно підірвали здоров'я Лопатіна. Але, попри всі життєві негаразди, він не полишав наукової діяльності і продовжував вести філософські семінари у Московському університеті, якого ще не встигли торкнутися ідеологічні й організаційні трансформації радянської доби (заняття за старими навчальними планами відбувалися тут аж до 1921 р.) [25, с. 224]. З 1919 р., коли здоров'я вже не давало Лопатіну змоги відвідувати університет, він переносить заняття зі студентами додому. Долаючи фізичну неміч розумовою силою, мислитель продовжує наполегливу роботу над підготовкою до видання курсу лекцій з історії нової філософії «Від Канта до наших днів» (ця книжка побачить світ у 1923 р. у Берліні, вже після його смерті) [29, с. 163].

Життя Л. Лопатіна обірвалося 8 (21) березня 1920 р. Філософ відійшов у вічність зі словами: «Там усе зрозуміємо...» [24, с. 11]. Його поховано на цвинтарі Новодівочого монастиря неподалік могили В. Соловйова [6, с. 18].

Усе своє фахове життя Л. Лопатін був не лише оригінальним філософом, а й професором філософії. Як з'ясовано вище, його філософське становлення відбувалося під потужним впливом академічного середовища, із найкращими представниками якого йому пощастило зустрітися ще в дитячі й гімназичні роки. Самостійна академічна діяльність Лопатіна, що була пов'язана передусім із кафедрою філософії Московського університету, Московським психологічним товариством, журналом «Вопросы философии и психологии», відіграла, як бачимо, величезну роль у визначенні та розробленні основних концептуальних положень його філософського вчення. Саме належність Лопатіна до академічного типу філософів позбавляла його творчість публіцистичної пишномовності, притаманної російській релігійно-філософській думці початку ХХ ст.: схильний до інтелектуальної систематизації, він залишився осторонь символічних і містичних віянь чи запеклих ідейних суперечок ренесансної доби. У нього була своя справа, яку він робив, попри всі виклики часу. І з плином років значущість цієї справи, цієї повсякденної академічної діяльності Л. Лопатіна, спрямованої на консолідацію філософської спільноти в Росії й утвердження у свідомості сучасників і нащадків звичайних «аксіом» філософії, стає дедалі очевиднішою.

Список літератури

- Асмус В. Ф. Борьба философских течений в Московском университете в 70-х годах XIX в. / В. Ф. Асмус // Избранные философские труды / В. Ф. Асмус. – Т. 1. – М. : Изд-во Москов. ун-та, 1969. – С. 238–266.
- Беганцова И. С. Психологические идеи Л. М. Лопатина : дис. на соискание уч. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.07, 19.00.01 «Педагогическая психология», «Общая психология» / Ирина Серафимовна Беганцова ; Нижегород. гос. пед. ун-т. – Н. Новгород, 2001. – 190 с.
- Белкин А. С. Обзор профессорности Психологического Общества за первое десятилетие (1885–1895) / А. С. Белкин // Вопросы философии и психологии. – 1910. – Кн. 103. – С. 251–258.
- Белый А. Между двух революций. Воспоминания : в 3 кн. / А. Белый. – Кн. 3. – М. : Худ. лит-ра, 1990. – 670 с.
- Блауберг И. И. Анри Бергсон / И. И. Блауберг. – М. : Прогресс-Традиция, 2003. – 670 с.
- Борисова И. В. Профессор философии / И. В. Борисова // Аксиомы философии. Избранные статьи / Л. М. Лопатин. – М. : РОССПЭН, 1996. – С. 3–18.
- Горбунова И. Г. Этическая концепция Л. М. Лопатина : дис. на соискание уч. степени канд. филос. наук : спец. 09.00.05 «Этика» / Ирина Геннадьевна Горбунова ; Санкт-Петерб. гос. ун-т. – СПб., 2004. – 151 с.
- Громов А. В. Теория творческой причинности в философии Льва Михайловича Лопатина : дис. на соискание уч. степени канд. филос. наук : спец. 09.00.03 «История философии» / Алексей Владимирович Громов ; Урал. ун-т. – Екатеринбург, 2006. – 181 с.
- Грот Н. Я. О задачах журнала / Н. Я. Грот // Вопросы философии и психологии. – 1889. – Кн. 1. – С. V–XX.
- Давыдов Н. В. Из прошлого / Н. В. Давыдов // Голос минувшего. – 1917. – № 2. – С. 242–252.
- Ельцова К. Сны нездешние (К двадцатипятилетию кончины В. С. Соловьева) / К. Ельцова // Современные записки. – 1926. – Кн. XXVIII. – С. 225–275.
- Кондаков И. М. Лев Михайлович Лопатин. Психолог сверхчуждых миров / И. М. Кондаков // Выдающиеся психологи Москвы / [под ред. В. В. Рубцова, М. Г. Ярошевского]. – М. : Психол. ин-т РАО, Междунар. образоват. и психол. колледж, 1997. – С. 65–78.
- Левицкий С. А. Очерки по истории русской философии : Сочинения / С. А. Левицкий. – М. : Канон, 1996. – 496 с.
- Лопатин Л. М. Вл. С. Соловьев и кн. Е. Н. Трубецкой / Л. М. Лопатин // Вопросы философии и психологии. – 1913. – Кн. 119. – С. 339–374.
- Лопатин Л. М. Неотложные задачи современной мысли / Л. М. Лопатин. – 2-е изд. – М. : ЛИБРОКОМ, 2009. – 88 с.
- Лопатин Л. М. Николай Яковлевич Грот / Л. М. Лопатин // Философские характеристики и речи / Л. М. Лопатин. – М. : Academia, 1995. – С. 206–212.
- Лопатин Л. М. Ответная речь / Л. М. Лопатин // Вопросы философии и психологии. – 1912. – Кн. 111. – С. 209–211.
- Лопатин Л. М. Положительные задачи философии. Часть вторая. Закон причинной связи как основа умозрительного знания действительности / Л. М. Лопатин. – М., 1891. – 391 с.
- Лопатин Л. М. С. А. Юрьев как мыслитель / Л. М. Лопатин // Философские характеристики и речи / Л. М. Лопатин. – М. : Academia, 1995. – С. 213–225.
- Лопатин Л. М. Физик-идеалист / Л. М. Лопатин // Философские характеристики и речи / Л. М. Лопатин. – М. : Academia, 1995. – С. 241–309.
- Лопатин Л. М. Философское мирозерцание В. С. Соловьева / Л. М. Лопатин // Философские характеристики и речи / Л. М. Лопатин. – М. : Academia, 1995. – С. 107–135.
- Морозова М. К. Мои воспоминания / М. К. Морозова // Наше наследие. – 1991. – № 6. – С. 91–109.
- Новгородцев П. И. Приветственный адрес Психологического Общества / П. И. Новгородцев // Вопросы философии и психологии. – 1912. – Кн. 111. – С. 181–183.
- Огнев А. И. Лев Михайлович Лопатин / А. И. Огнев. – Пг. : Колос, 1922. – 62 с.
- Павлов А. Т. Философия в Московском университете / А. Т. Павлов. – СПб. : РХГА, 2010. – 288 с.
- Попов П. С. Л. М. Лопатин / П. С. Попов // Вопросы философии. – 2008. – № 2. – С. 144–150.
- Попов П. С. Лопатин в своих письмах, высказываниях и остротах / П. С. Попов // Наследие П. С. Попова – профессора Московского государственного университета : дис. на соискание уч. степени канд. филос. наук : спец. 09.00.03 «История философии» / Ангелина Игоревна Семенова ; Москов. гос. ун-т им. М. В. Ломоносова. – М., 2009. – С. 184–193.
- Попов П. С. Л. М. Лопатин и Московский университет в 70–80-х годах / П. С. Попов // Наследие П. С. Попова – профессора Московского государственного университета : дис. на соискание уч. степени канд. филос. наук : спец. 09.00.03 «История философии» / Ангелина Игоревна Семенова ; Москов. гос. ун-т им. М. В. Ломоносова. – М., 2009. – С. 194–209.
- Попов П. С. Л. М. Лопатин. Общий очерк / П. С. Попов // Наследие П. С. Попова – профессора Московского государственного университета : дис. на соискание уч. степени канд. филос. наук : спец. 09.00.03 «История философии» / Ангелина Игоревна Семенова ; Москов. гос. ун-т им. М. В. Ломоносова. – М., 2009. – С. 150–183.
- Попов П. С. Л. П. Бельский и Л. М. Лопатин о Вл. Соловьеве как лекторе Московского университета / П. С. Попов // Вл. Соловьев : pro et contra : Личность и творчество Владимира Соловьева в оценке русских мыслителей и исследователей : антология / [отв. ред. Д. К. Бурлака]. – СПб. : РХГИ, 2000. – С. 108–109.
- Пустарнаков В. Ф. Университетская философия в России. Идеи. Персоналии. Основные центры / В. Ф. Пустарнаков. – СПб. : РХГИ, 2003. – 919 с.
- Суродейкина Л. А. Проблема взаимосвязи познания и свободы воли в философии Л. М. Лопатина : дис. на соискание уч. степени канд. филос. наук : спец. 09.00.03 «История философии» / Лидия Анатольевна Суродейкина ; Тверской гос. ун-т. – Тверь, 2010. – 172 с.
- Торнуев А. С. Философская антропология Л. М. Лопатина : дис. на соискание уч. степени канд. филос. наук : спец. 09.00.13 «Религиоведение, философская антропология, философия культуры» / Алексей Сергеевич Торнуев ; Ленинград. гос. ун-т им. А. С. Пушкина. – СПб., 2005. – 143 с.
- Трубецкой Е. Н. Воспоминания / Е. Н. Трубецкой // Из прошлого. Воспоминания. Из путевых заметок беженца / Е. Н. Трубецкой. – Томск : Водолей, 2000. – С. 90–226.
- Трубецкой Е. Н. Москва в конце восьмидесятых и в начале девяностых годов. Лопатинский кружок / Е. Н. Трубецкой // Аксиомы философии : Избранные статьи / Л. М. Лопатин. – М. : РОССПЭН, 1996. – С. 455–463.
- Философский сборник Льву Михайловичу Лопатину к тридцатилетию научно-педагогической деятельности. От Московского Психологического Общества (1881–1911). – М., 1912. – 334 с.
- Флоровский Г. Пути русского богословия / Г. Флоровский. – [3-е изд.]. – К. : Путь к истине, 1991. – 599 с.

O. Zherybor

LEV LOPATIN: STAGES OF ACADEMIC ACTIVITY

The article is devoted to the illustration of the key stages of academic activity of outstanding Russian thinker of late XIX – early XX century Lev Lopatin. Particular attention is given to the establishment of thinker's philosophic worldview.

Keywords: Lev Lopatin, philosophy, worldview, creativity, university, spiritualism.

Матеріал надійшов 01.03.12.